



MAART 2021

NL Kiest

Wat vinden de partijen van het buitenland?



Inleiding

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen op 17 maart heeft Instituut Clingendael de verkiezingsprogramma's van de 13 grootste partijen vergeleken op hun buitenland standpunten. Hoe ambitieus zijn de politieke partijen in hun buitenlands-

en veiligheidsbeleid? Wat vinden zij van de Europese Unie, migratie, handelsakkoorden, defensie en ontwikkelingssamenwerking? Waar leggen zij de accenten? Welke partijen denken min of meer hetzelfde? Stroken de programma's van de politieke partijen met de standpunten van hun achterban? En welke coalities zouden, afgaand op de buitenland standpunten, kans van slagen hebben?

* De auteurs zijn Noor Broeders zeer dankbaar voor haar ondersteuning bij de totstandkoming van deze analyse.

Deze publicatie is opgebouwd uit drie delen. Allereerst wordt bekeken in hoeverre de partijprogramma's tegemoet komen aan de belangrijkste zorgen die leven bij de Nederlandse bevolking over het buitenland. Daarna worden de partijprogramma's op een gestructureerde manier vergeleken op negen buitenland thema's. Afsluitend worden, op basis van de meest recente peilingen, mogelijke coalities onderzocht en worden knelpunten op het gebied van het buitenlands beleid in kaart gebracht.

De verkiezingsprogramma's en de top-3 zorgen van Nederlanders over het buitenland

Recent opinieonderzoek van Instituut Clingendael heeft in kaart gebracht om welke internationale ontwikkelingen de Nederlandse kiezer zich het meeste zorgen maakt¹. Bovenaan staat de migratiedruk op de Europese buitengrenzen, gevolgd door de opkomst van China als grootmacht, en klimaatverandering. Wat zeggen de verkiezingsprogramma's over deze drie ontwikkelingen?

De migratiedruk op de Europese buitengrenzen

Maar liefst 91% van de achterban van de PVV gaf aan de migratiedruk op de Europese buitengrenzen te beschouwen als een bedreiging voor de Europese veiligheid, gevolgd door de achterban van FvD (83%), CDA (83%) en VVD (80%). Het is daarom niet verrassend dat zowel de PVV – maar ook FvD – inzetten op een zeer restrictief migratiebeleid. Beide partijen willen dat Nederland volledige controle krijgt over de eigen landsgrenzen, onder meer door de Europese Unie te verlaten. Daarnaast pleit FvD – waarschijnlijk als tussenstap op weg naar een 'Nexit' – voor het opzeggen van het Schengenverdrag en het herinvoeren van grenscontroles. CDA en VVD staan

ook voor een streng migratiebeleid, maar zoeken de oplossingen in Europees verband met strenge controles aan de Europese buitengrenzen. De VVD wil pas “wanneer dit op orde is”, solidariteit tonen bij de opvang van asielzoekers. De partij wil een jaarlijks quotum en selectiecriteria voor de opname van vluchtelingen. Het CDA wil concrete migratiedoelstellingen en een Europees asielbeleid realiseren door lidstaten financieel te korten die “geen verantwoordelijkheid nemen.”

Beide partijen pleiten voor opvang van migranten in de eigen regio. Ook DENK en SGP doen dat. CU en PvdA onderstrepen de noodzaak om de kwaliteit van die opvang te verbeteren. CU, D66, GroenLinks, PvdA, en PvdD vinden daarnaast dat Nederland en de EU meer verantwoordelijkheid moeten nemen bij de hervestiging en opname van vluchtelingen, bijvoorbeeld vanuit de Griekse opvangkampen zoals Moria. Zo wil de PvdA “per direct” 500 vluchtelingen die in Griekenland zijn naar Nederland halen.

Verder is opvallend dat 73% van de SP-stemmers zich zorgen maakt over migratie, maar het thema komt niet of nauwelijks aan bod in het verkiezingsprogramma van de partij. Wel zegt de partij: “vluchtelingen die niet veilig in de regio terecht kunnen, nemen we op in de EU.” Maar details ontbreken. Zo komt het woord ‘asiel’ niet voor in het programma. In plaats daarvan ligt de nadruk op de positie van migranten op de Nederlandse arbeidsmarkt.

GroenLinks en 50+ stemmers maken zich relatief het minst zorgen om migratie. In het verkiezingsprogramma van GroenLinks is dit terug te zien in een open houding ten opzichte van migratie en vluchtelingen. Hoewel 50+ zich uitspreekt voor een humaan en rechtvaardig Europees vluchtelingenbeleid, wil de partij ook strengere grenscontroles zoals wordt bepleit door CDA en VVD.

De opkomst van China

De Nederlandse kiezer maakt zich ook zorgen om de opkomst van China – meer dan over een assertief Rusland. Vooral de achterban van de SGP (87%) en in mindere

¹ Christopher Houtkamp, Bob Deen en Monika Sie Dhian Ho, [Nederlanders bezorgd over het buitenland in de aanloop naar de verkiezingen](#), Clingendael Buitenland Barometer, februari 2021.

mate CU (82%), PvdA (81%), VVD (79%) en CDA (79%) zien China als bedreiging. De SGP besteedt relatief veel aandacht aan China in het verkiezingsprogramma en vraagt zich af of de 21^e eeuw “de eeuw van China” gaat worden. De partij vindt dat Nederland beducht moet zijn voor de Chinese “politieke en economische expansiedrift” en wil samen met de Verenigde Staten optrekken om tegengewicht te bieden aan Beijing. De CU noemt China in verband met andere geopolitieke machten als Rusland en de VS, maar niet als dreiging op zich. De partij benadrukt wel Chinese mensenrechtenschendingen tegen Oeigoeren in Xinjiang en wil voornamelijk de (economische) afhankelijkheid van China verminderen. In de programma’s van CDA, D66, GroenLinks en VVD wordt de afhankelijkheid van China, bijvoorbeeld op digitaal terrein en geneesmiddelen, gehekeld.

De PvdA staat uitgebreid stil bij China en pleit voor waakzaamheid. Volgens de partij is China een partner “als het gaat om multilaterale afspraken op het gebied van handel en klimaat”, maar streeft het regionaal naar militaire dominantie en “op mondiaal niveau zet het vooral economische instrumenten in om zijn invloed te vergroten.” De VVD benadrukt eveneens het duale karakter van China, namelijk dat het “niet alleen een handelspartner is, maar (...) ook een veiligheidsrisico vormt.” Het CDA stelt dat China “aast op een leidende rol op het wereldtoneel” en D66 noemt China “onvoorspelbaar”. Daarmee lijken de partijen tegemoet te komen aan de zorgen die leven bij hun achterban.

Opvallend is dat 71% van de achterban van de PVV bezorgd is om China terwijl het land niet voorkomt in het eigen verkiezingsprogramma. Een vergelijkbare groep van FvD-stemmers (69%) ziet China als een dreiging. Het FvD-programma stelt: “een grote strategische uitdaging is bijvoorbeeld het intomen van China.”

Klimaatverandering

Op nummer drie in de dreigingshiërarchie staat klimaatverandering. De meeste Nederlanders zien klimaatverandering als een serieuze bedreiging, maar er zijn grote verschillen tussen de aanhangers van de partijen. Waar bijvoorbeeld 93% van de

PvdD achterban en 92% van de GroenLinks-stemmers klimaatverandering als een grote bedreiging zien, hebben maar 44% van de PVV stemmers en 23% van de FvD-stemmers dezelfde mening. Dit verschil is duidelijk terug te vinden in de programma’s van deze partijen. FvD en PVV vinden dat er helemaal geen crisis is, terwijl GroenLinks en PvdD juist een ambitieuze aanpak van de klimaatcrisis willen. Zo wil GroenLinks de “klimaatnoodstand” uitroepen. Symbolisch is dat ‘klimaat’ 77 keer terugkomt in het programma van GroenLinks, en maar liefst 101 keer in het PvdD-programma. Bij CDA, PvdA en VVD is dat respectievelijk 21, 39 en 28 keer.

Alhoewel partijen zoals CDA, CU, D66, GroenLinks, PvdA en VVD van mening verschillen over klimaatbeleid willen ze allemaal voldoen aan de doelen van het Klimaatakkoord van Parijs. CDA, CU, D66, GroenLinks en PvdA zeggen bovendien expliciet de ‘European Green Deal’ te steunen. PVV en FvD daarentegen willen juist dat Nederland zich terugtrekt uit het Klimaatakkoord van Parijs en het klimaatbeleid van de EU. Zij zijn tegen de ‘European Green Deal’ waar in Brussel oud-PvdA minister Frans Timmermans verantwoordelijk voor is. De SP besteedt weliswaar veel aandacht aan klimaatbeleid in het programma, maar zet minder in op een Europese aanpak.

Buitenland vraagstukken in de verkiezingsprogramma’s

Om een grondige vergelijking te maken tussen de verkiezingsprogramma’s hebben we voorts gekeken naar die buitenland thema’s die in nagenoeg alle programma’s terugkomen. We hebben die thema’s centraal gesteld waarvoor de posities van de verschillende partijen te vatten zijn op een schaal van oplopende ambitie. Het betreft onder meer de uitbreiding van de Europese Unie, het versterken van de Europese economische onafhankelijkheid, het sluiten van handelsakkoorden, Europese militaire samenwerking en de uitgaven voor ontwikkelingssamenwerking en defensie. De standpunten op de negen thema’s verschillen op de volgende wijze:

Hoe verschillen de standpunten over het buitenland op hoofdlijnen?

1. Moet de EU meer bevoegdheden krijgen?

Nederland moet uit de EU

Bevoegdheden op de EU terugvorderen

Status quo en/of benadrukken subsidiariteit

Meer bevoegdheden naar de EU

2. Mag de Europese Unie uitgebreid worden met nieuwe lidstaten?

Nee

Terughoudend

Voor uitbreiding (met landen in de Westelijke Balkan)

3. Moet Europa economisch onafhankelijker worden, en streven naar economische soevereiniteit?

Focus op nationale (in plaats van Europese) economische soevereiniteit

Bevordering van Europese onafhankelijkheid in specifieke sectoren

Cruciale productieketens naar Europa brengen

4. Moeten er meer handelsakkoorden gesloten worden?

Tegen nieuwe handelsverdragen

Voor extra parlementaire toets of referendum voor handelsverdragen

Voorwaarden stellen aan inhoud van handelsverdragen

Enthousiasme voor meer handelsverdragen

5. Hoe open moet Nederland zijn voor arbeidsmigratie?

Restrictief migratiebeleid

Terughoudend, op basis van richtgetallen of quota's

Afhankelijk van ontwikkelingen op Nederlandse arbeidsmarkt

Bevordering van de arbeidsmigratie

6. Moet er meer geld voor ontwikkelingssamenwerking komen?

Tegen een budget voor OS

Kritisch/bezuinigen

Ophogen naar 0,7% norm

Meer dan de 0,7% norm

7. Hoe belangrijk is de relatie met de Verenigde Staten en de NAVO?

Afnemende steun voor de NAVO

VS & NAVO blijven belangrijk, maar Europa moet op eigen benen staan

Voor sterke band VS & NAVO

8. Moeten Europese krijgsmachten meer samenwerken buiten de NAVO om?

Europese defensie integratie is niet wenselijk

NAVO is leidend

Intensievere defensie-samenwerking tussen Europese landen als aanvulling op NAVO

Op weg naar een Europese krijgsmacht

9. Moeten de defensie-uitgaven omhoog?

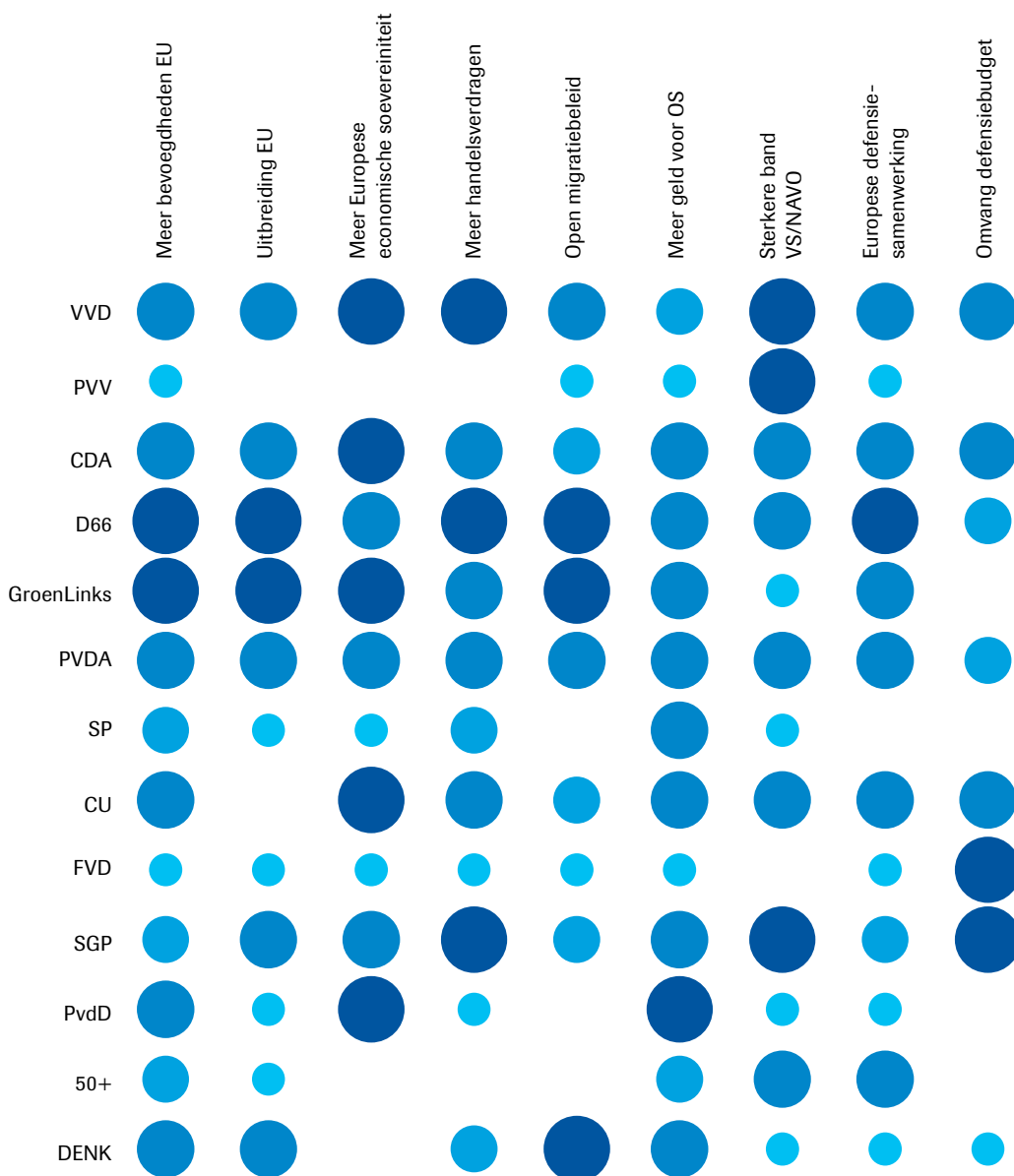
Geen verhoging

Europees gemiddelde van het percentage van het BNP

Europees NAVO gemiddelde van het percentage van het BNP als stap richting 2%

2% NAVO norm

**Figuur 1 Hoe ambitieus zijn de partijprogramma's?
(Volgorde op basis van zetelverdeling)**



In figuur 1 staan de resultaten van de vergelijking. Hoe groter en donkerder de bol, des te groter de ambitie van de politieke partij op het vraagstuk. Zo wordt duidelijk welke partijen in meer – of mindere – mate ambitie hebben op het gebied van Europese en internationale samenwerking. Wanneer een partij het onderwerp niet benoemt in het programma wordt geen bol weergegeven. De figuur is uitsluitend gebaseerd op de standpunten in de verkiezingsprogramma's. Uitspraken van politici voor of tijdens de

verkiezingscampagne of de doorrekening door het CPB zijn niet meegenomen.

Meer bevoegdheden naar de EU?

De partijprogramma's laten uiteenlopende standpunten zien op de vraag hoe Nederland zich moet verhouden tot de EU. Sommige partijen willen uit de Europese Unie (PVV en FvD), andere willen de EU juist meer bevoegdheden geven (GroenLinks en D66). Zo zet D66 in op "permanente eigen inkomsten" voor de EU en wil GroenLinks het

Europees Parlement versterken met initiatiefrecht. Om de band tussen Nederlands en Europees beleid te versterken willen D66 en GroenLinks ook een bewindspersoon voor Europese Zaken in het volgende kabinet.

Daartussenin zitten partijen die min of meer tevreden zijn met de status quo en de huidige verdeling van competenties tussen lidstaten en EU-instituties (CU, PvdA, VVD, CDA) of bevoegdheden terug willen halen maar geen 'Nexit' voorstaan (SP, SGP, en 50+). De SGP en SP willen de huidige verdeling van bevoegdheden op de schop nemen, mogelijk met verdragswijzigingen. Dit zou naar alle waarschijnlijkheid tot een referendum in Nederland over de voorgestelde verdragswijzigingen leiden. De CU wil ook een verdragswijziging, maar dan om "meer Europese samenwerking op de grote, grensoverschrijdende uitdagingen van onze tijd: klimaatverandering, migratiebeleid, een eerlijke (digitale) economie en geopolitiek beleid" vast te leggen. Ondanks de wens naar 'meer Europa' op deze onderwerpen, is de partij ook kritisch op de EU, in het bijzonder wat betreft de euro en het democratisch gehalte en de transparantie van de Europese besluitvorming. De CU wil het ook mogelijk maken dat een land uit de Eurozone wordt gezet.

Er zijn duidelijke verschillen zichtbaar binnen de partijen uit het huidige kabinet: D66 wil Europese belastingen invoeren, terwijl de VVD schrijft dat de EU geen transferunie mag worden en geen Europese belastingen mag heffen. Ook het CDA wil geen "nieuwe Europese belastingen". Wel ziet de VVD "een sterke Unie" als "cruciaal voor de Nederlandse veiligheid en welvaart". Zowel het CDA, de PVD en de VVD zien Nederland graag met andere, gelijkgestemde lidstaten optrekken om meer invloed binnen de unie uit te oefenen.

Meerdere partijen pleiten nadrukkelijk voor een internationaal slagkrachtiger Europa. Het CDA spreekt over de noodzaak van een "sterk Europees blok" en D66, GroenLinks, PvdA en VVD pleiten voor een "sterk Europa". Deze vijf partijen, plus de ChristenUnie, willen het Europees buitenlands beleid versterken door het vetorecht bij besluitvorming over het

Europees sanctiebeleid af te schaffen. D66, GroenLinks en PvdA willen zelfs helemaal af van het unanimitéitsprincipe in het Europees buitenlands beleid. Het is een plan waar Europese Commissie voorzitter Ursula von der Leyen in september 2020 al eerder voor pleitte.

Uitbreiding van de EU?

Hoewel de uitbreiding van de EU geen groot thema is in de verkiezingsprogramma's, kaarten bijna alle partijen dit vraagstuk aan. De meeste partijen zijn terughoudend en refereren aan de noodzaak dat kandidaat-lidstaten aan toetredingsvoorwaarden moeten voldoen. De partijen die zich het meest positief uitlaten over uitbreiding – D66 en GroenLinks – zijn dat alleen met betrekking tot landen van de Westelijke Balkan. Zij zeggen dat toetreding voor deze landen mogelijk moet zijn. De PvdA noemt de Westelijke Balkan ook, maar zegt alleen dat landen in de regio uitzicht houden op toetreding. De FvD, PvdD, SP en 50+ zijn tegen uitbreiding in algemene zin.

Negen van de 13 onderzochte partijen nemen posities in over Turkije. Zeven partijen – CDA, CU, D66, GroenLinks, PvdA, SGP en VVD – zijn tegen verdere toetredingsonderhandelingen met Ankara. Gezien de recente verslechtering in de verhoudingen tussen de Europese Unie en Turkije is dit resultaat niet verwonderlijk. Wel opperen SGP en CU dat toegewerkt zou kunnen worden naar een alternatief partnerschap met het land. De VVD vindt dat gesproken moet worden over een EU-Turkije vrijhandelsakkoord in plaats van lidmaatschap van de EU. Het CDA heeft het over een "alternatieve vorm van samenwerking". DENK zegt in zijn programma niets over mogelijke toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Het woord 'Turkije' komt slechts twee keer terug in het programma van DENK, beide keren in de context van het migratiebeleid.

Omdat FvD en de PVV willen dat Nederland uit de Europese Unie treedt, zijn deze partijen waarschijnlijk stil over een mogelijk Turks lidmaatschap van de EU. Wel zeggen beide partijen dat Turkije uit de NAVO gezet moet worden, ondanks het feit dat daar volgens het

1949 Washington verdrag, dat de basis vormt van de NAVO, geen mogelijkheid toe is.

Meer Europese economische soevereiniteit?

De bevordering van Europese economische autonomie, het verminderen van strategische afhankelijkheden en het veiligstellen van toegang tot grondstoffen zijn veelbesproken thema's in zowel de Europese Unie als de verkiezingsprogramma's. De Covid19-pandemie heeft aangetoond hoe kwetsbaar sommige mondiale productieketens zijn en hoe afhankelijk de Nederlandse (en Europese) economie is van landen als China. Eenzelfde discussie vindt plaats in de context van Europese afhankelijkheid van energieleveranties uit landen als Rusland, zorgen rond de aanschaf van Chinese 5G mobiele technologie en de dominante rol van Amerikaanse 'Big Tech'.

Een zorg is dat dergelijke afhankelijkheden veiligheidsrisico's met zich meebrengen, ingezet kunnen worden om Nederland of de EU onder druk te zetten ten behoeve van een politieke agenda, en de Europese strategische concurrentiepositie ondermijnen. Het heeft geleid tot een discussie of en hoe Europa sommige producten en diensten, zoals kritieke medische materialen of essentiële digitale diensten, beter zelf kan produceren of in handen kan hebben, en hoe de EU de mondiale spelregels voor bepaalde economische activiteiten kan aanscherpen.

Deze geopolitieke blik op mondiale economische betrekkingen wordt door een groot aantal partijen benadrukt. Zij zetten expliciet in op het bevorderen van de Europese 'economische soevereiniteit'. CDA, CU, GroenLinks, PvdD en VVD willen eventueel cruciale productieketens naar Europa brengen. Regionalisering in plaats van globalisering, zo klinkt het. Het CDA bepleit een "made in Europe"-strategie. De VVD wil voorkomen dat Europa afhankelijk wordt van een ander machtsblok voor cruciale goederen of grondstoffen, "ook als die goederen hierdoor duurder worden". De CU wil een "stevig industrie- en topsectorenbeleid op Europese en nationale schaal". GroenLinks noemt ook de wens om

Europa strategisch onafhankelijk te maken. Net als de PvdD wil GroenLinks omwille van klimaatoverwegingen productieketens naar Europa halen. D66, PvdA, en SGP bepleiten voornamelijk een grotere Europese soevereiniteit in specifieke sectoren, zoals energie en digitaal. D66 wil als Europa de ambitie stellen "om concurrerend te zijn met de VS en China op het gebied van nieuwe technologieën". Ook wil de partij een "krachtige Europese energie unie" die gezamenlijk onderhandelt met landen als Rusland over pijpleidingen en gascontracten. De PvdA en CU willen om deze redenen dat Europa een streep trekt door het Nordstream2 gasproject met Rusland. De PvdA wil Nederland ook onafhankelijker maken van Amerikaanse 'Big Tech', net als D66. De SGP wil een "Deltaplan" voor de bescherming van vitale digitale en fysieke infrastructuur. Daarentegen zien de SP en FvD meer in Nederlandse, niet Europese economische soevereiniteit. FvD wil bijvoorbeeld geen gebruikmaken van Chinese mobiele communicatie apparatuur.

Economische veiligheid, handelspolitiek en industriepolitiek – met een daarmee gepaard gaande grotere rol voor de staat in de vrije markt – krijgen bij verschillende partijen veel aandacht. De VVD – een partij die traditioneel niet bekend staat om protectionistische standpunten – heeft een aparte sectie in zijn programma met de titel "Beschermen van de vrije markt". De partij benadrukt het belang van een internationaal gelijk speelveld en stelt dat bedrijven uit derde landen alleen ongehinderd toegang tot de Europese interne markt mogen krijgen als dat andersom ook geregeld is. De VVD wil buitenlandse bedrijven van de Europese interne markt kunnen weren als ze oneigenlijk staatssteun ontvangen.

Hoewel Nederland internationaal bekend staat als een open, liberaal vrijhandelsland worden beperkingen op buitenlandse investeringen niet geschuwd. Het CDA wil een "Protected by Europe" strategie die moet voorkomen dat vitale sectoren en diensten in niet-Europese handen vallen. Ook wil de partij Europese staatssteunregels van toepassing verklaren op niet-Europese bedrijven. D66, SGP en VVD willen eveneens

buitenlandse investeringen kunnen controleren en mogelijk tegenhouden. Verschillende partijen, waaronder de SGP en VVD, willen dat inlichtingendiensten beter in staat zijn om economische belangen te beschermen en economische spionage tegen te gaan.

De ChristenUnie wil meer “regie” van de overheid op strategische goederen en diensten; ook moet de Nederlandse economie beschermd worden tegen “buitenlandse invloeden en digitale inmenging”. Volgens de VVD moet Nederland de mogelijkheid krijgen om veiligheidsbeslag te leggen op de verkoop van strategische bedrijven aan het buitenland en zijn staatsdeelnemingen geen taboe. De SGP gaat verder en wil een verplichte Europese aanbesteding voorkomen als het om overheidsopdrachten gaat die raken aan de nationale veiligheid.

Meer handelsakkoorden?

De aandacht voor economische veiligheid en een Nederlandse, dan wel Europese, industriepolitiek roept de vraag op hoe de politieke partijen tegen handelsakkoorden aankijken. Tegenwoordig gaat het bij internationale handelsbesprekingen niet meer nadrukkelijk om vrijhandel (de meeste mondiale tarieven zijn al laag), maar om het afspreken van gezamenlijke handelsregels. Dat zien we terug in de partijprogramma's. Drie partijen pleiten volmondig voor meer handelsverdragen: D66, SGP en de VVD. De VVD ziet handelsakkoorden weerstand bieden aan het “wereldwijd groeiend protectionisme”. De SGP beroept zich op het traditionele beeld van Nederland “als handelsland pur sang”. D66 staat uitgebreid stil bij internationale handel en zegt dat de Nederlandse handel ervan afhankelijk is. De partij wil meer handelsakkoorden, maar stelt daar ook eisen aan, bijvoorbeeld op het gebied van klimaatafspraken, milieustandaarden en arbeidsomstandigheden.

Het CDA, CU, GroenLinks en de PvdA stellen vergelijkbare voorwaarden bij het sluiten van nieuwe handelsverdragen. De wens wordt breed gedeeld dat de EU zich inzet voor het maken van afspraken over eerlijke handelsregels en duurzame ontwikkeling.

Het CDA wil dat nieuwe akkoorden een gelijk speelveld borgen waardoor eerlijke concurrentie voor Nederlandse bedrijven bevordert wordt. De PvdA en GroenLinks zien handel en ontwikkelingssamenwerking in gezamenlijkheid en willen dat handelsverdragen voldoen aan internationale klimaatdoelstellingen en duurzame ontwikkelingsdoelen. De CU kiest dezelfde koers maar trekt om die reden expliciet een streep door het Europees handelsakkoord met de Mercosur-landen van Zuid-Amerika. Dit akkoord werd in 2020 bereikt na 20 jaar onderhandelen en wacht op goedkeuring door de lidstaten. In juni 2020 nam de Tweede Kamer een motie van de PvdD aan die de regering vraagt de steun voor het akkoord in te trekken.

De SP en DENK zijn zeer terughoudend over internationale handelsakkoorden. Beide partijen willen een sterkere democratische goedkeuringsprocedure voor nieuwe akkoorden, via een referendum of via parlementaire stemming. De PvdD wil, net als de SP, een bindend referendum. Maar de partij wil bovendien dat Nederland zijn steun intrekt voor alle internationale handelsbesprekingen die de EU nu voert. Daarmee ligt het op dezelfde lijn als FvD. Alhoewel FvD voorstander zegt te zijn van internationale handel, is het “tegen de multilaterale handelsverdragen die worden uit onderhandeld door de Europese Unie”. De PVV en 50+ gaan niet in op het vraagstuk.

Open beleid op arbeidsmigratie?

Hierboven hebben we al gezien dat migratie- en vluchtelingenbeleid een groot thema is in de meeste verkiezingsprogramma's. Maar hoe zit het met arbeidsmigratie? De standpunten lopen uiteen tussen partijen die een zeer restrictief migratiebeleid willen voeren, partijen die terughoudend zijn om arbeidsmigranten toe te laten, partijen die er strenge voorwaarden of quota's aan verbinden, en partijen die een relatief open migratiebeleid willen voeren. DENK, D66 en GroenLinks willen meer mogelijkheden bieden voor arbeidsmigranten om naar Nederland te komen. De PVV en FvD staan aan de andere kant van het spectrum en willen de (arbeids)migratie sterk inperken met grenscontroles of remigratie. Het CDA, CU en SGP zijn kritisch en willen

“richtgetallen” of quota’s op aantallen migranten die Nederland accepteert.

De PvdA en VVD willen beide meer sturing vanuit de overheid. Ze benaderen het vraagstuk vanuit een transactioneel oogpunt. Zo vindt de VVD dat arbeidsmigranten een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de Nederlandse economie, maar wil de partij een puntensysteem introduceren zodat geselecteerd kan worden. De PvdA wil bekijken wat de Nederlandse arbeidsmarkt nodig heeft en arbeidsmigratie “niet aan de markt over laten.” Onder meer wil de partij maatregelen nemen om “sociale dumping” tegen te gaan. Deze standpunten vragen ook om een duidelijker inzicht in de bijdrage die (arbeids)migranten leveren aan de Nederlandse economie.

Meer geld naar ontwikkelingssamenwerking?

De hoogte van het budget voor ontwikkelingssamenwerking is onder de partijen het vraagstuk waarover de meeste consensus bestaat. Acht van de geanalyseerde verkiezingsprogramma’s (CDA, CU, DENK, D66, GroenLinks, PvdA, SGP en SP) pleiten voor een verhoging van het ontwikkelingssamenwerkingsbudget naar de OESO-norm van 0,7% van het Bruto Nationaal Inkomen (BNI), al dan niet stapsgewijs. Ter vergelijking: in 2021 is het budget geraamd op 0,55% van het Nederlandse BNI.² 50+ wil het huidige niveau handhaven terwijl de PvdD het budget wil opschroeven naar 1%. De VVD is terughoudend en wil een einde aan de automatische stijging van het ontwikkelingsbudget bij economische groei. Bovendien wil de partij ontwikkelingsgeld directer inzetten ten behoeve van de Nederlandse belangen, zoals voor “het indammen van migratiestromen.” De PvdD zegt dat ontwikkelingsgeld daar juist niet voor bedoeld is. GroenLinks zegt ook dat OS-gelden niet bedoeld zijn om asielzoekers op te vangen. Daarnaast wil de partij bovenop het ontwikkelingsbudget

klimaatsteun beschikbaar maken aan ontwikkelingslanden. De PVV en FvD vinden ontwikkelingssamenwerking geen taak voor de overheid en zijn tegen een besteding van 0,7% van het BNI.

Sterkere band met de VS en/of NAVO?

De relatie met de VS staat de laatste jaren onder druk en deze ontwikkeling heeft duidelijk een effect op de verkiezingsprogramma’s. Vorig jaar, voor de Amerikaanse presidentsverkiezingen, peilde Clingendael de Nederlandse bevolking: 29% gaf aan de VS te zien als een dreiging voor de Europese veiligheid. Dit percentage was slechts iets lager dan de dreiging die vanuit China en Rusland werd gevoeld.³ Uit dezelfde peiling werd duidelijk dat vier op de vijf Nederlanders het waarschijnlijk achten dat de VS binnen vijf jaar Europa steeds minder willen beschermen, omdat Europeanen meer voor hun eigen veiligheid moeten zorgen.

Een aantal partijen, zoals DENK, D66, GroenLinks en PvdA, stelt dat Nederland en de EU niet, of niet meer, te allen tijde op de VS kunnen rekenen en dat Europa in de toekomst meer op eigen benen zal moeten staan. Ook op militair gebied. Zo schrijft D66: “Nu wij niet meer kunnen rekenen op de vertrouwde militaire veiligheidsparaplus van de VS is het zaak dat we zelf onze broek kunnen ophouden.” GroenLinks stelt: “De EU moet onafhankelijker worden van de Verenigde Staten, ongeacht wie er in het Witte Huis zit.” GroenLinks wil een heroriëntatie weg van de NAVO naar de EU en de Verenigde Naties. De SP en de PvdD pleiten zelfs voor een structurele herziening van de relatie met de NAVO. Ook bij het traditioneel pro-Atlantische CDA lijkt de steun voor de trans-Atlantische veiligheidsrelatie afgezwakt. De partij erkent nog steeds de centrale rol van het bondgenootschap voor de Nederlandse veiligheid, maar wil ook meer Europese defensiesamenwerking (zie hieronder).

2 Rijksoverheid. [HGIS – nota Homogene Groep Internationale Samenwerking Rijksbegroting 2021](#), september 2020.

3 Rem Korteweg, Christopher Houtkamp en Monika Sie Dhian Ho, [Dutch views on Transatlantic ties and European security cooperation in times of geopolitical rivalry](#), Clingendael Buitenland Barometer, september 2020.

Het contrast met die andere traditioneel pro-Atlantische partij, de VVD, is opvallend. In het CDA programma komt het woord 'Amerika', of een afgeleide daarvan, slechts één keer voor. In het VVD-programma is dat 12 keer. Het woord 'NAVO' komt twee keer in het CDA programma voor, bij de VVD is dat 21 keer.

Hoewel de VVD zegt dat het niet meer vanzelfsprekend is "dat de VS bij iedere dreiging het voortouw nemen" blijft de partij inzetten op militaire samenwerking binnen het kader van de NAVO. Als enige partij zegt de VVD dan ook de nucleaire taak van de Nederlandse luchtmacht binnen de NAVO te willen behouden.

De PVV en SGP zijn twee andere partijen die sterk inzetten op de relatie met Washington als fundament van de Nederlandse veiligheid. FvD zegt niets in zijn programma over dit onderwerp.

Meer Europese defensie-integratie?

Voor sommige partijen is de constatering dat Nederland niet meer te allen tijde op de VS kan rekenen een belangrijke reden om in te zetten op meer Europese defensiesamenwerking. Ook de onvoorspelbaarheid van grootmachten als China en Rusland wordt daarbij vaak opgevoerd als motivatie. De meeste partijen in de Tweede Kamer willen meer samenwerking tussen Europese krijgsmachten, ook binnen het kader van de EU, maar geen 'Europees leger'.⁴ Andere partijen willen daarvan niets weten, juist omdat ze denken dat het leidt tot een 'Europees leger'. Uit de Clingendael Buitenland Barometer blijkt dat er inderdaad brede steun is voor meer Europese militaire zelfstandigheid. De meeste steun komt van de achterban van D66 (81%), CDA (80%), PvdD (78%), GroenLinks (77%) en de VVD (75%). Alleen D66 heeft het in zijn partijprogramma over een "Europese krijgsmacht."

4 Dick Zandee en Noor Broeders, 'Veiligheid en defensie in de verkiezingen: tussen ambitie en realisme', *Atlantisch Perspectief*, no. 1., 2021, maart 2021.

Stappen richting grotere Europese militaire zelfstandigheid komen in vele varianten. Sommige partijen willen meer Europese defensiesamenwerking om de NAVO te versterken, andere juist om onafhankelijk van de NAVO op te kunnen treden. De VVD wil het eerste. Het wil inzetten op militaire samenwerking in Europa in kleiner verband en wil geen "abstracte vergezichten" van een Europees leger. De VVD wil dat Nederland zich richt op niche-specialisatie om andere bondgenoten te ontlasten, en dat er een werkverdeling komt tussen de EU en de NAVO om verdubbeling te voorkomen. De EU moet zich, volgens de partij, vooral richten op de ontwikkeling van een Europese defensie-industrie en regels rond militair transport over het continent.

Het CDA heeft de ambitie om Europese defensiesamenwerking te versterken buiten de NAVO om, via "gemeenschappelijke missies en oefeningen, onderlinge samenwerking van eenheden en landen, taakverdeling van militaire capaciteit en gezamenlijke inkoop." De partij pleit als enige voor een Europese Veiligheidsraad zodat Europa conflicten op eigen kracht kan oplossen, en wil dat het Verenigd Koninkrijk na de Brexit daarin is vertegenwoordigd.

De CU wil Europese defensiesamenwerking versterken om onafhankelijker te worden van de VS. De partij stelt: "Gelet op de verschuivende geopolitieke verhoudingen en de heroriëntatie van de VS wordt het belang van militaire samenwerking in EU-verband steeds groter." Ook wil de partij het EU hoofdkwartier voor civiele missies versterken en een Europees budget voor EU militaire missies.

D66 wil naast een Europese krijgsmacht ook een "fysiek Europees militair hoofdkwartier" en een volwaardige Commissie Veiligheid en Defensie in het Europees Parlement. Ondanks het feit dat alle vier coalitiepartners voorstander zijn van meer Europese defensiesamenwerking, zijn de verschillen significant.

De kiezers van FvD (57%) en PVV (60%) zijn relatief sceptisch over meer Europese militaire zelfstandigheid. Toch is een meerderheid van de achterban voorstander,

ondanks de wens van de partij om uit de Europese Unie te stappen. Veel Europese militaire samenwerking vindt plaats buiten de EU om. Het maakt wellicht duidelijk waarom de PVV en FvD zich nadrukkelijk uitspreken tegen een ‘Europees leger’, maar niets zeggen over militaire samenwerking van Nederland met andere Europese landen in algemene zin. Dat contrast is ook terug te zien bij de PvdD. Maar liefst 78% van de achterban van de PvdD steunt meer Europese militaire zelfstandigheid, maar in het partijprogramma wordt de aandacht gevestigd op het uitsluiten van een ‘Europees leger’. Verder zegt de partij niets over het onderwerp.

Hogere defensie-uitgaven?

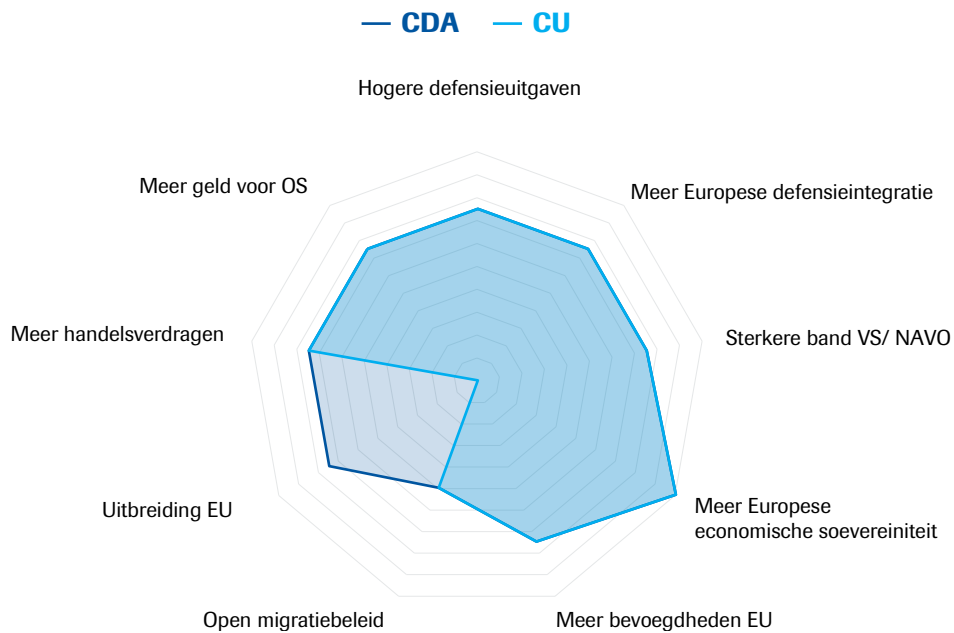
Zeven partijen willen het huidige defensiebudget (€ 11,6 miljard in 2021, en ongeveer 1,4% van het Bruto Nationaal Product) verhogen: CDA, CU, D66, FvD, PvdA, SGP en VVD. Vijf partijen noemen de NAVO-norm van 2% van het BNP als doel, maar vermelden geen jaartal in het partijprogramma. De SGP en FvD zijn het meest uitgesproken in hun wens om 2% van het BNP aan defensie te besteden. Het CDA wil “zo snel mogelijk” dat doel bereiken. Zowel het CDA als de SGP willen de 2% norm wettelijk vastleggen. Samen met de VVD en de CU noemt het CDA het Europees NAVO-gemiddelde van het BNP (1,5 tot 1,8%) als doel voor 2025 om daarna door te groeien naar de 2%. D66 gaat niet verder dan het Europees gemiddelde en de PvdA noemt geen concreet percentage.

DENK is de enige partij die zich in haar verkiezingsprogramma expliciet tegen de 2% norm van de NAVO uitspreekt. Een groot aantal partijen, zoals de PVV, GroenLinks, SP, PvdD en 50+, gaan niet expliciet in op de hoogte van het defensiebudget. Vooral wat betreft de PVV en 50+ is dat opvallend. De Clingendael Buitenland Barometer laat zien dat een meerderheid van de PVV-stemmers (69%) en de achterban van 50+ (55%) juist voor een verhoging van het defensiebudget zijn.⁵

De partijen vergeleken

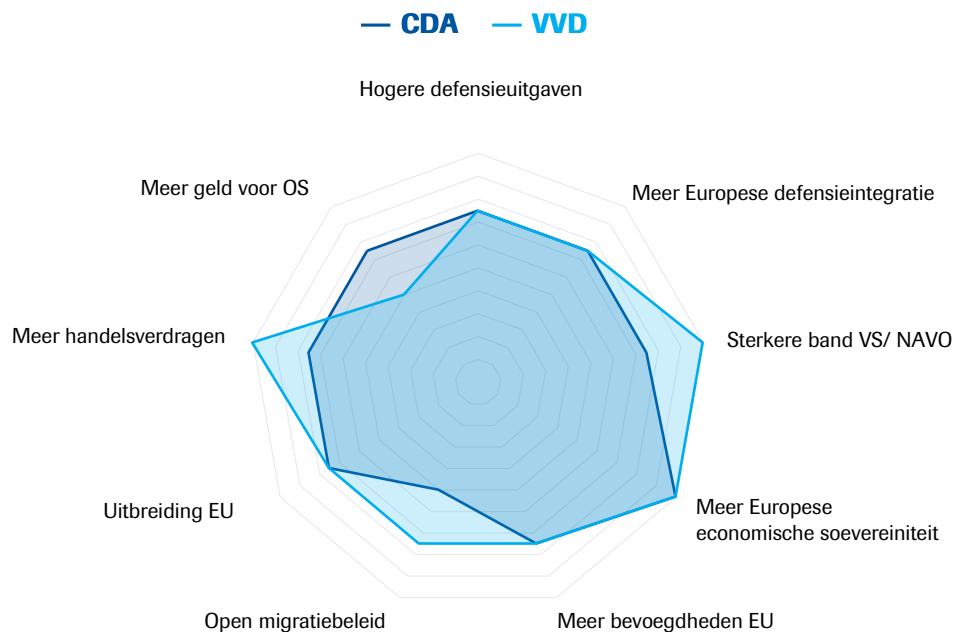
Hieronder volgt een selectie van vergelijkingen tussen de politieke partijen. Telkens worden twee partijen naast elkaar gepresenteerd. Iedere grafiek toont de mate waarin een partij ambitie heeft op de negen vraagstukken. De grafieken zijn afgeleid van figuur 1. We presenteren een selectie van duo's die in het debat vaak met elkaar worden vergeleken. De grafieken geven inzicht in de belangrijkste verschillen, maar ook in welke mate de twee partijen vergelijkbare buitenland standpunten hebben.

5 Dick Zandee, Christopher Houtkamp en Monika Sie Dhian Ho, [De Nederlandse wending naar Europa](#), Clingendael Buitenland Barometer, december 2020.



CDA vs CU

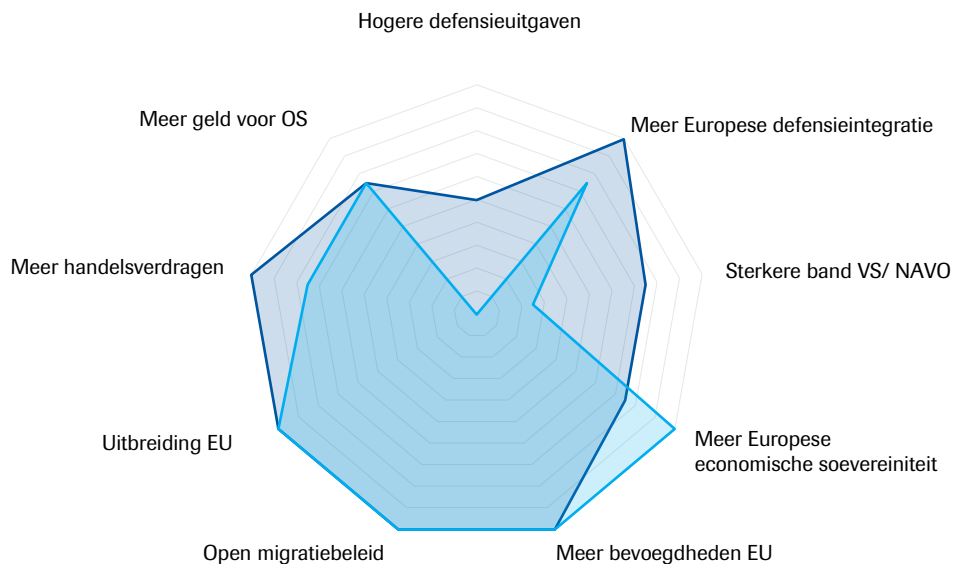
- Beide partijen hebben veel raakvlakken. Hun standpunten zijn vergelijkbaar wat betreft Europese defensie-integratie, het defensiebudget, Europese economische soevereiniteit, het versterken van Europese bevoegdheden, arbeidsmigratie, handel en gelden voor ontwikkelingssamenwerking.
- Het CDA is expliciet in zijn standpunt voor uitbreiding van de EU, de ChristenUnie niet.



CDA vs VVD

- De twee partijen denken anders over het belang van de trans-Atlantische betrekkingen en de NAVO: daar waar het CDA zich meer oriënteert op Europese defensiesamenwerking buiten de NAVO om, is de VVD uitgesproken pro-Atlantisch.
- VVD verbindt minder voorwaarden aan handelsverdragen en is minder terughoudend op arbeidsmigratie.
- CDA is enthousiaster over ontwikkelingssamenwerking, terwijl VVD duidelijker voorwaarden stelt aan het OS-budget en wil bezuinigen.

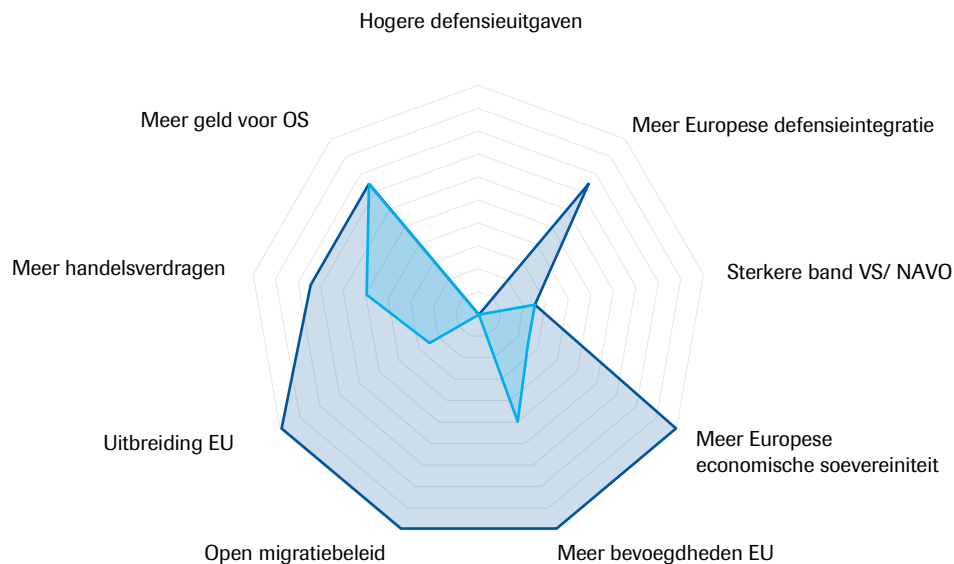
— D66 — GroenLinks



D66 vs GroenLinks

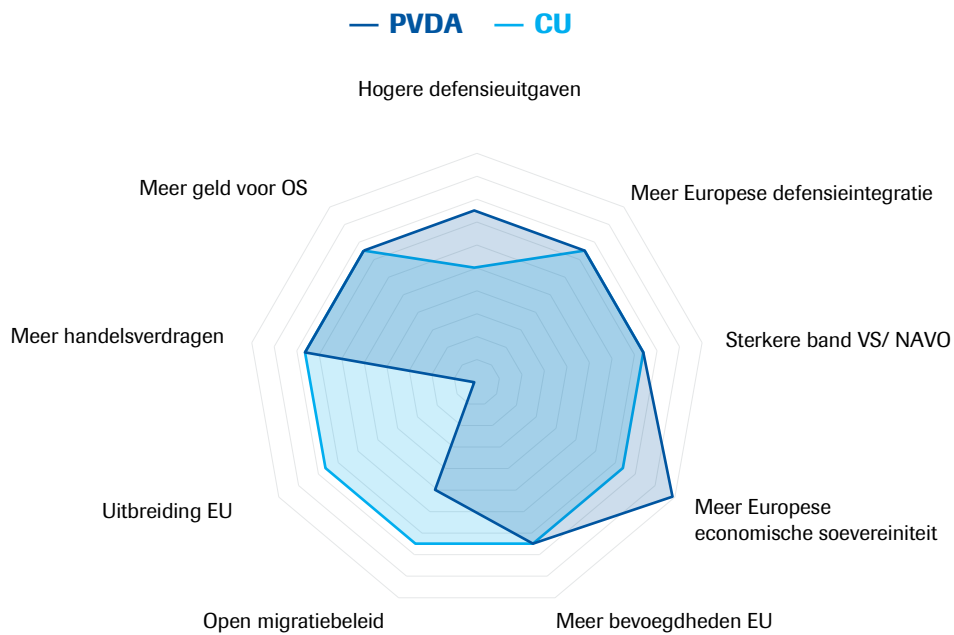
- D66 en GroenLinks hebben vergelijkbare standpunten wat betreft het versterken van de EU, uitbreiding van de EU, arbeidsmigratie en ontwikkelingssamenwerking.
- D66 is duidelijk in zijn pleidooi voor een hoger defensiebudget en heeft hogere ambities met Europese defensiesamenwerking. Ook is de partij enthousiaster over handelsverdragen dan GroenLinks. GroenLinks wil nadrukkelijker afstand nemen van de NAVO.
- Beide partijen willen meer Europese economische soevereiniteit, maar GroenLinks koppelt dit aan een "herwaardering van de maakindustrie in Nederland en Europa".

— GroenLinks — SP



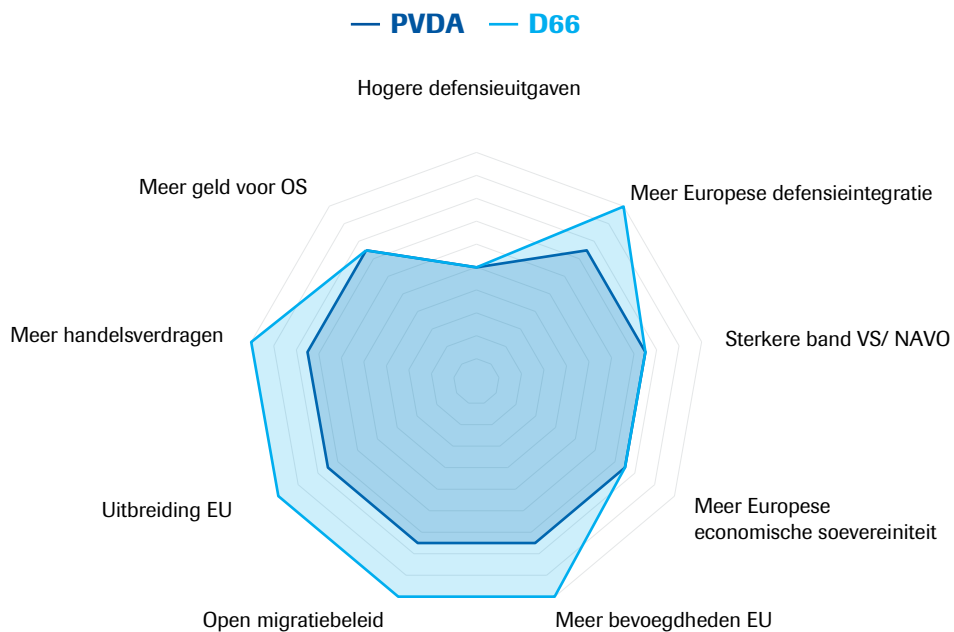
GroenLinks vs SP

- GroenLinks zet veel sterker in op Europese samenwerking dan de SP.
- Beide partijen willen 0,7% van het BNI aan ontwikkelingssamenwerking besteden en willen de Europese afhankelijkheid van de VS en de NAVO verminderen.



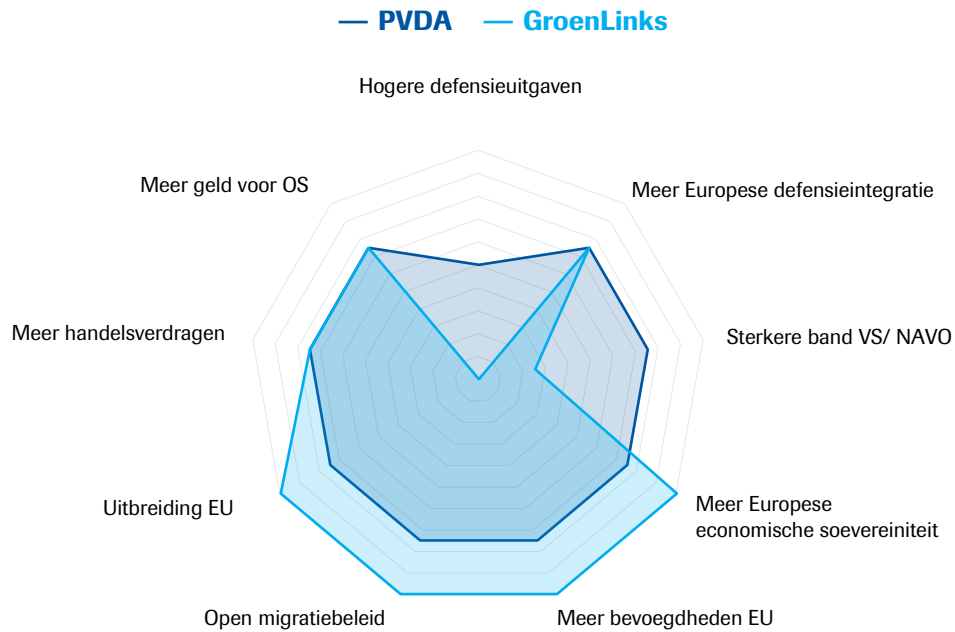
PvdA vs CU

- De CU en PvdA hebben vergelijkbare standpunten op het gebied van Europese defensie-integratie, de relatie met de VS, handelsverdragen en ontwikkelingssamenwerking.
- De PvdA is, onder voorwaarden, een voorstander van Europese uitbreiding. De CU zegt daar niets over in het programma.
- De PvdA wil een meer open migratiebeleid dan de CU: de PvdA wil migratie af laten hangen van de behoefte van de Nederlandse arbeidsmarkt, terwijl de CU harde quota's wil stellen.
- Beide partijen streven naar meer Europese economische soevereiniteit, en beide landen trekken een streep door de Nordstream2 gaspijpleiding. Maar de CU heeft ambitie voor "een stevig industrie- en topsectorenbeleid op Europese en nationale schaal" terwijl de PvdA soevereiniteit vooral in het digitale domein nastreeft.



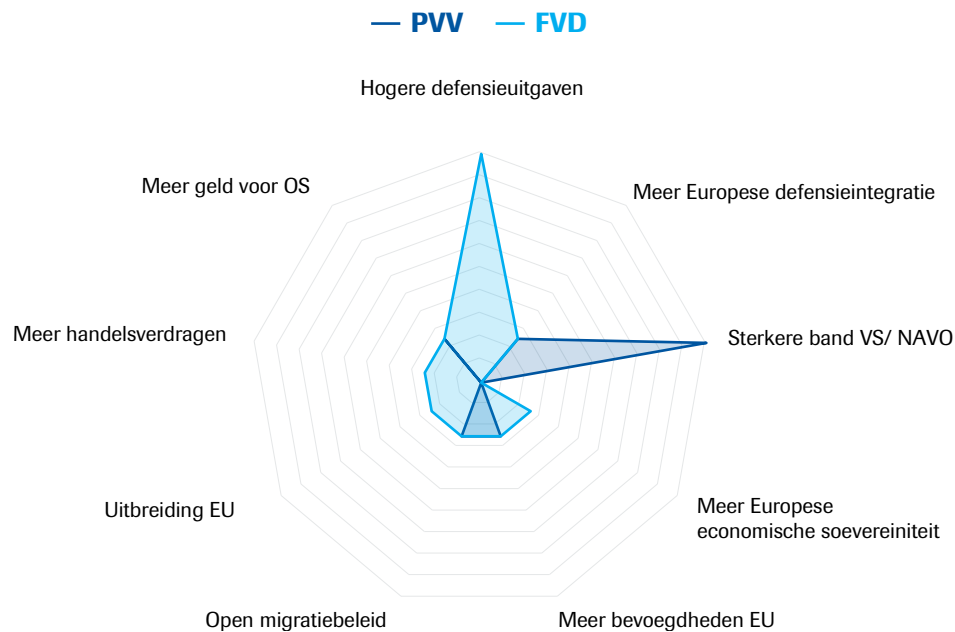
PvdA vs D66

- De standpunten van D66 en PvdA zijn vergelijkbaar, maar op een aantal terreinen is D66 ambitieuzer - of minder terughoudend - dan de PvdA.
- D66 wil de EU meer bevoegdheden geven, en is enthousiaster over uitbreiding, Europese defensie-integratie en Europees handelsbeleid dan de PvdA.



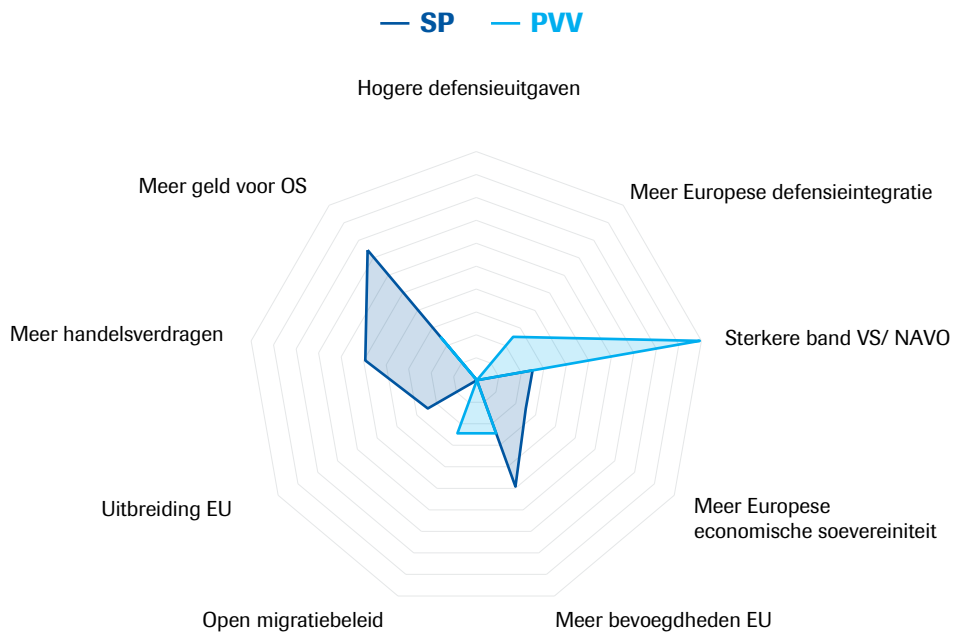
PvdA vs GroenLinks

- De PvdA wil een verhoging van het defensiebudget, terwijl GroenLinks het onderwerp niet noemt.
- GroenLinks is veel kritischer over de trans-Atlantische band dan de PvdA.
- GroenLinks zet sterker in op Europese economische soevereiniteit dan de PvdA.
- GroenLinks is voor meer bevoegdheden voor de Europese Unie, en voor een meer open migratiebeleid. Ook is GroenLinks enthousiaster over mogelijke uitbreiding van de EU dan de PvdA.



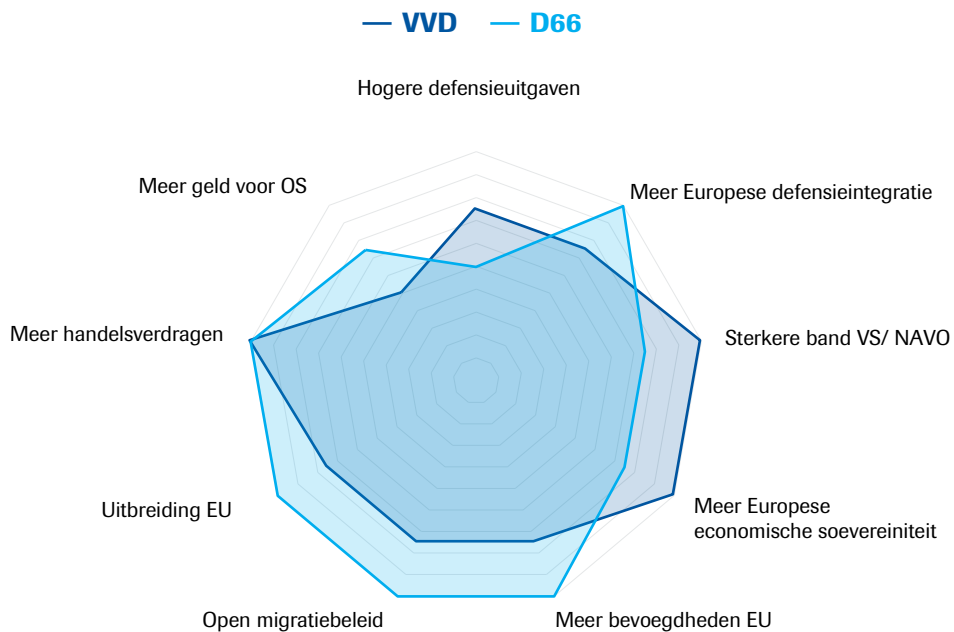
PVV vs FvD

- Beide partijen zetten weinig in op Europese en internationale samenwerking.
- FvD wil het defensiebudget "minimaal" omhoog naar de 2% NAVO norm, terwijl de PVV het onderwerp niet noemt.
- PVV zet sterk in op de trans-Atlantische band, terwijl dit onderwerp afwezig is in het FvD- partijprogramma.



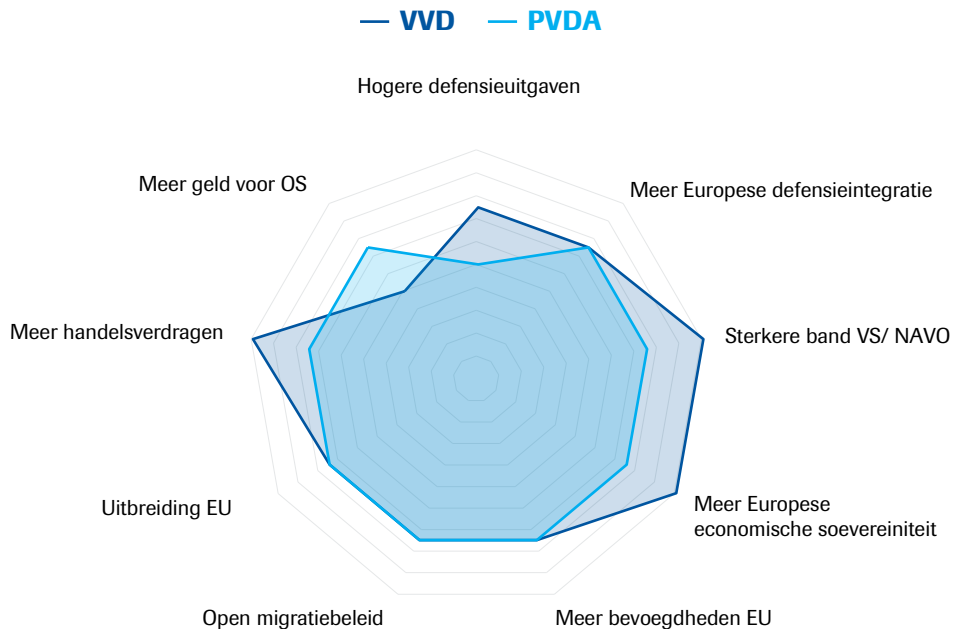
SP vs PVV

- De PVV zet in op een sterke band met de VS en de NAVO, terwijl de SP de relatie met de NAVO fundamenteel wil herzien.
- De SP wil de EU hervormen, maar bepleit geen 'Next!'
- SP wil 0,7% van het BNI aan ontwikkelingssamenwerking besteden, terwijl de PVV het budget voor ontwikkelingssamenwerking in zijn geheel wil afschaffen.
- Beide partijen zeggen niks in hun programma over defensie-uitgaven.



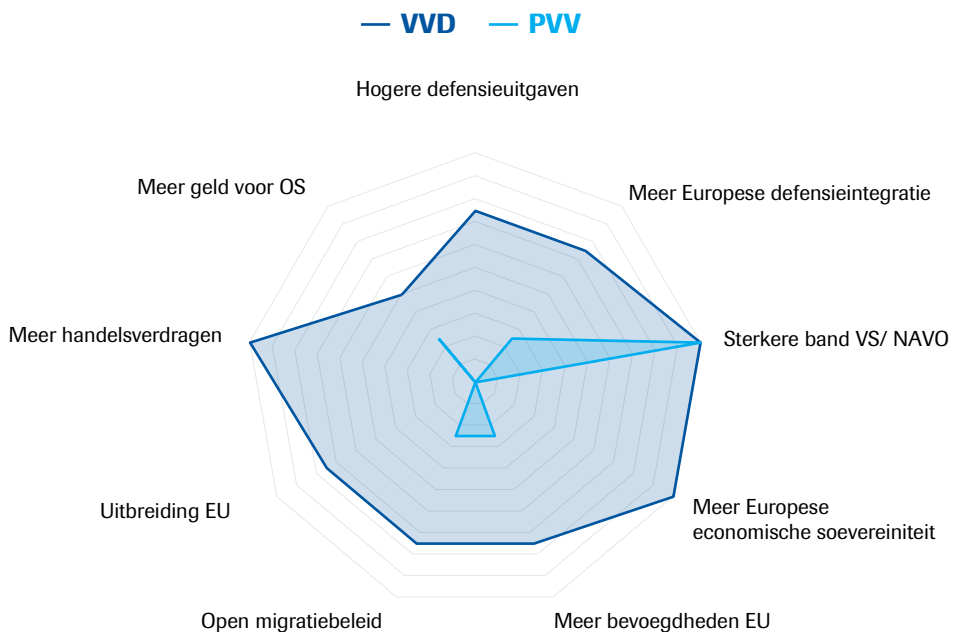
VVD vs D66

- Beide partijen zijn groot voorstander van een actief handelsbeleid.
- D66 zet sterker in op Europese defensie-integratie dan de VVD.
- De VVD is Atlantisch georiënteerd, terwijl D66 juist wil dat de EU zich onafhankelijker gaat opstellen ten opzichte van de Verenigde Staten.
- D66 steunt arbeidsmigratie, wil de EU meer bevoegdheden geven, is in principe voor EU-uitbreiding met landen in de Westelijke Balkan en wil 0,7% van het BNI aan ontwikkelingssamenwerking besteden. De VVD is op deze punten meer terughoudend en wil bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking.
- VVD is ambitieuzer wat betreft het defensiebudget en het aanjagen van Europese economische soevereiniteit



VVD vs PvdA

- Hoewel er belangrijke accentverschillen zijn, zijn de buitenland standpunten van de VVD en PvdA vergelijkbaar op het gebied van uitbreiding van de EU, Europese defensiesamenwerking en de mate waarin Nederland open moet staan voor arbeidsmigranten.
- De VVD zet sterker in op de relatie met de NAVO en de Verenigde Staten dan de PvdA.
- De VVD is enthousiaster over Europese economische soevereiniteit en handelsakkoorden dan de PvdA.
- De PvdA wil aan de OESO-norm van 0,7% van het BNI voor ontwikkelingssamenwerking voldoen, terwijl de VVD kritisch is en wil bezuinigen.



VVD vs PVV

- De VVD zet veel sterker in op Europese en internationale samenwerking dan de PVV.
- De PVV en VVD benadrukken beide het belang, en het primaat, van sterke trans-Atlantische betrekkingen als basis voor het Nederlandse veiligheidsbeleid.

		Zetels (conform peilingwijzer 19-2-2021)		
Naam	Deelnemende partijen	Minimum	Maximum	Belangrijkste knelpunt
<i>Rutte-3</i>	VVD.CDA.D66.CU	74	84	Migratiebeleid, asiel/vluchtelingenbeleid en eventueel uitbreiding van de EU
<i>Rechts-Links</i>	VVD.CDA.GL.PVDA	79	89	Trans-Atlantische betrekkingen, migratiebeleid, asiel/vluchtelingenbeleid en eventueel defensiebudget
<i>Liberaal-progressief</i>	VVD.D66.GL.PVDA	74	84	Trans-Atlantische betrekkingen, migratiebeleid, asiel/vluchtelingenbeleid en eventueel defensiebudget
<i>Christelijk Paars</i>	VVD.D66.PVDA.CU	68	78	Migratiebeleid, asiel/vluchtelingenbeleid en eventueel uitbreiding van de EU
<i>Blauw-Groen</i>	VVD.CDA.D66	69	77	Migratiebeleid, asiel/vluchtelingenbeleid
<i>Blauw-Groen-Rood</i>	VVD.CDA.PVDA	68	76	Asiel/vluchtelingenbeleid
<i>Christelijk Rechts</i>	VVD.CDA.CU.SGP.50+	64	76	Uitbreiding EU, eventueel defensiebudget, eventueel handelsverdragen, eventueel Europese economische soevereiniteit, eventueel migratiebeleid
<i>GroenRechts</i>	VVD.CDA.GL	67	75	Trans-Atlantische betrekkingen, migratiebeleid, asiel/vluchtelingenbeleid en eventueel defensiebudget

Mogelijke coalities en knelpunten in het buitenlands beleid

Welke buitenland standpunten kunnen een probleem worden tijdens de formatie of tijdens de regeerperiode? Op basis van de peilingdata van *Peilingwijzer* van 19 februari 2021 kunnen mogelijke meerderheidscoalities worden geïdentificeerd. Afgaand op de analyse hierboven kunnen de standpunten en potentiële knelpunten in het buitenlandbeleid van deze coalities worden bekeken.

Voor het formuleren van mogelijke coalities zijn de volgende uitgangspunten gehanteerd. CDA, D66 en VVD hebben samenwerking met de FvD en PVV uitgesloten. Daarnaast worden coalities van zes of meer partijen buiten beschouwing gelaten.

In de tabel hierboven staan de mogelijke coalities weergegeven. Op basis van de peilingen van 19 februari wordt duidelijk dat er geen meerderheid behaald kan worden zonder de VVD. Maar daarbinnen zijn er acht variaties denkbaar.

De rechterkolom in de tabel geeft de buitenland vraagstukken uit deze analyse

aan die de grootste variatie in standpunten tussen de coalitiepartners vertonen. Het gaat dan om de drie buitenlandonderwerpen waar de Nederlandse bevolking zich het meest zorgen om maakt en de negen geanalyseerde buitenlandthema's. Omdat niet alle partijen een standpunt hebben op alle vraagstukken geeft deze kolom ook aan waar eventueel een knelpunt zou kunnen bestaan. Het leidt tot een vijftal concluderende observaties:

- In zeven van de acht mogelijke coalities liggen de standpunten over asiel- en vluchtelingenbeleid ver uiteen. CDA, en met name VVD, staan een veel strikter asiel- en vluchtelingenbeleid voor dan partijen als PvdA of D66. Het zal niet de eerste keer zijn dat een formatie mislukt op het vluchtelingendossier.
- In vijf van de acht mogelijke coalities verschillen de standpunten omtrent het arbeidsmigratiebeleid substantieel. Omgaan met arbeidsmigranten kan daarmee een belangrijk twistpunt worden in het formatieproces.
- In drie van de acht coalities liggen de standpunten over de band met de Verenigde Staten en de NAVO ver uiteen. Het is wel de vraag in hoeverre het presidentschap van Joe Biden

en verzoenend Amerikaans beleid richting Europa verschillen in de partij-standpunten op de trans-Atlantische betrekkingen kan dempen. In een coalitie van D66, GroenLinks, PvdA en VVD kan het VVD-standpunt over de nucleaire taak van de Nederlandse luchtmacht wel een 'deal-breaker' voor GroenLinks zijn.

- In een vijfpartijen kabinet met CDA, CU, SGP, VVD en 50+ liggen de standpunten over uitbreiding van de EU ver uiteen. Daarnaast zijn er vier andere vraagstukken die potentieel moeilijk liggen, maar waarvan het onduidelijk is omdat 50+ geen standpunt op deze onderwerpen in zijn programma heeft opgenomen.
- De coalitie die maar beperkte variatie in de buitenland standpunten laat zien is een samenwerking tussen CDA, PvdA en VVD. Hoewel er altijd accentverschillen zijn, zijn deze minder groot dan bij andere combinaties van mogelijke coalitiepartners. Een potentieel struikelblok is het asiel- en vluchtelingenbeleid. Maar wordt er overeenstemming bereikt op dat punt,

dan zou op het gebied van de buitenland standpunten deze coalitie kans van slagen hebben.

Het buitenland- en veiligheidsbeleid raakt in toenemende mate gepolitiseerd. De standpunten van de 13 grootste partijen liggen op belangrijke buitenland thema's flink uiteen. Toch wordt de verkiezingscampagne beheerst door andere onderwerpen en komt het buitenland maar beperkt aan de orde. Maar het is duidelijk, voor de richting van het buitenlands- en veiligheidsbeleid heeft de Nederlander op 17 maart zeker iets te kiezen.

Bronnen: Lijst met partijprogramma's

- | | |
|------------------------------|------------------------|
| - CDA | - PvdD |
| - CU | - PVV |
| - DENK | - SGP |
| - D66 | - SP |
| - FVD | - VVD |
| - GroenLinks | - 50+ |
| - PVDA | |

Over Instituut Clingendael

Het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' is een toonaangevende denktank en academie op het gebied van internationale betrekkingen. Met onze analyses, trainingen en publieke debat willen we overheden, bedrijfsleven, ngo's en de samenleving in bredere zin inspireren en equiperen, om zo een bijdrage te leveren aan een veilige, duurzame en rechtvaardige wereld.

www.clingendael.org
info@clingendael.org
+31 70 324 53 84

[@clingendaelorg](#)
[The Clingendael Institute](#)
[The Clingendael Institute](#)
[clingendael_institute](#)
[Newsletter](#)

Over de auteurs

Rem Korteweg is senior onderzoeker bij Instituut Clingendael. Hij werkt op het raakvlak tussen buitenlands beleid, handelsbeleid en veiligheidsvraagstukken.

Luuk Molthof is onderzoeker bij Instituut Clingendael, waar hij zich bezighoudt met Europese integratie en samenwerking.